

UOT:82.

**KLASSİK AZƏRBAYCAN MƏSNƏVİLƏRİNDƏ ƏNƏNƏVİ BAŞLANGIC:
SÖZÜN TƏRİFİ, ƏSƏRİN YAZILMA SƏBƏBİ, EŞQİN TƏRİFİ**

f.ü.f.d. Quliyeva Ruziya
AMEA Gəncə Bölməsi
Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu
ruziya.zaman.55@bk.ru

Xülasə: Klassik Azərbaycan məsnəvilərində bir qayda olaraq rəsmi girişdən sonra ənənəvi başlanğıc (sözün tərfi, əsərin yazılma səbəbi, eşqin tərfi, bahariyə və s.) gəlir. Bu ədəbi ənənə XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrindən başlayaraq XVII əsrə qədər davam etmişdir. Zaman dəyişdikcə qeyd etdiyimiz ənənəvi başlanğıc elementləri də forma və məzmun etibarı ilə dəyişmişdir. Bu fərqi daha aydın müşahidə etmək üçün konkret ədəbi materiallar üzərində ədəbi təhlillər aparmaq zərurəti yaranır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, klassik ədəbiyyat, epik şeir, məsnəvi, ənənəvi başlanğıc

Ключевые слова: Азербайджанская литература, классическая литература, эпическая стихи, маснави, традиционное заглавие

Key words: Azerbaijani literature, classical literature, epic poems, masnavi, traditional title

Klassik Azərbaycan məsnəvilərində bir qayda olaraq rəsmi girişdən (tövhid, minacat, nət, meracnamə, məhdiyyə və s.) sonra ənənəvi başlanğıc (sözün tərfi, əsərin yazılma səbəbi, eşqin tərfi, bahariyyə və s.) gəlir. Bu ədəbi ənənə XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrindən başlayaraq XVII əsrə qədər davam etmişdir. Zaman dəyişdikcə qeyd etdiyimiz ənənəvi başlanğıc elementləri də tədricən forma və məzmun etibarı ilə dəyişmiş və fərqliliklər yaranmışdır. Bu fərqlilikləri daha aydın müşahidə etmək üçün konkret nümunələr üzərində ədəbi təhlillər aparmaq lazım gəlir.

Sözün tərfi: Klassik məsnəvilərdə sözün tərfinə keçməzdən öncə istinad nöqtəsi kimi müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”ə üz tutaq. Bu ilahi kitabın 68-ci surəsi olan “Nun və ya qələm” surəsində buyrulur: “And olsun qələmə və yazdıqlarına!” (8, 583). “Nun” ن hərfinin yazılışına diqqət yetirsək görərik ki, onun yazılışı vərəqlərə sarı əyilmiş insanı xatırladır. Deməli, söz müqəddəsdir. Bu mənada qələmə və onun yazdıqlarına – SÖZƏ and içilir.

Söz və onun mahiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. “Söz təkcə sözləri qiymətləndirmək və ya vəsf etmək üçün yox, hər bir şeyin haqqında yürütdüyümüz fikir və mühakiməni təyin etmək üçün bizə lazım olur. Söz bizim şüurumuzun fəal siması, dil açmış idrakımız, səslər və hərflər aləmində təşəkkül tapan və bu şəkildə özünü biruzə verən əqlimizdir (Əhmədağa Əhmədov. “Nizami elmsünas”. (8, 252)

Sözə yüksək dəyər verən Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində söz haqqında fikirlərini belə ifadə edir:

Qələm ilk dəfə hərəkətə gələndə
Birinci hərfi sözdən başladı.

Sirlər pərdəsi açılarkən
Ordan əvvəlcə söz cılvələndi.

(5, 328)

Nizami Gəncəviyə görə “söz polad kimi möhkəm”, qızıl sikkəsi kimi qiymətli olmalıdır. Sözü nəzmə çəkmək asandır, amma sözün mayasında ağıl, düşüncə, məntiqi təfəkkür dayanmalıdır. Yalnız bu halda söz Dirilik Suyuna çevrilir, “yazmağa, deməyə layiq” olur:

Söz polad kimi [möhkəm] qızıl sikkəsi kimi
Bu sikkə ilə dirəmin sikkəsini sil.
Əvvəl dəmirçi [tək] qılınıc düzəlt,
Sonra ona yaxşıca sığal ver.
Düşüncə ilə gəlməyən söz yazmağa, deməyə layiq olmaz.
Sözü nəxmə çəkmək asandır,
Lakin nəzmin üstündə durmaq lazımdır.

(6, 58)

Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin ən qüdrətli davamçısı olan Məhəmməd Füzuli söz sənəti haqqında dəyərli fikirlər söyləyir və göstərir ki, söz könül xəzinəsinin gövhəridir. İnsanın zatının və sifətlərini izhar edən, aşkara çıxaran sözdür. Can dediyimiz ruhun özü də elə sözdür. Söz insanları bir-birindən fərqləndirir, ayırır. Çünki söz insan təfəkkürünün məhsuludur:

Sözdür gühəri-xəzaneyi-dil,
İzhari-sifati-zata qabil
Can sözdür, əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyərlər özgədir can.

(14, 231)

Zəmanəsindən gileylənən şair dövrün möhnətindən söz açacaq diqqəti özünün qəmli, xarab və naçar əhvalına doğru yönəldir:

Əhvalımı gör xarab-müztər,
Ənduhi-zəmanədən mükəddər.
Söz dairəsi deyil bu əhval,
İnsat mənə kim, olmazam lal.

Məndən tənə etmə fikri-sahib,
Əhvalımadır sözüm münasib.

(14, 231)

Sözü əhvalına münasib olan şair sözün ən dərin məna qatlarına nüfuz edərək kamil və bitkin sənət nümunələri yaratmışdır.

Əsərin yazılma səbəbi. Nizami Gəncəvi və onun ardıcılıarı tərəfindən əsas qoyulan ədəbi ənənələrdən biri də süjetli məsnəvilərin əvvəlinə artırılan əsərin yazılma səbəbidir.

Nizami Gəncəvi sənətinin mayasında ilahi həqiqətlər, səmavi hökmlər dayanır. Bu baxımdan yanaşdıqda ilk növbədə onu qeyd etməliyik ki, hər yeni məsnəvisində ilahi sirləri, gizlinləri açıqlayan və ona bədii biçim verən dahi şair qeyd edir ki, onun ilham gəmisi məsnəvi ümmanında yelkən açmağı bacarır. “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisini dərinlən təhlil edən və orada gizlənmiş ilahi rəmzləri ustalıqla açan Siracəddin Hacı bu məqama işarə edərək yazır: “Sirlər xəzinəsi dərvişlik və şahlığın mayasıdır, o, ilahi sirlərin xəzinəsidir. Şəkərinə milçək bulaşmamışdır, bu məsnəvi elə bir dəryadır ki, Nuh qalxanını atar, Xızır dolçasını sındırar” (3, 470).

Nizami Gəncəvi əsərin Bəhram şahın şərəfinə yazıldığını qeyd edir və daha sonra öz əsərinin Sənainin “Həqiqətül-hədayiq” əsərindən üstün olduğunu vurğulayır:

Qeyrət məmləkətində iki namə yazıldı,
Hər ikisi Bəhram şahın ünvanına yazılmışdı.

Birincisi qədim xəzinədən qızıl tökərdi,
Bu isə yeni dəryadan dürr saçır.

O, öz bayrağını Qəznədə qaldırdı,
Bu isə rəqəmini Rum sikkəsinə vurdu.

O sikkədəki sözlər qızıla bərabər olsa da,
Mənim qızılımanın sikkəsi ondan yaxşıdır.

(5, 58)

Nizami qızılının sikkəsi ona görə daha yaxşı idi ki, bu sözlər Tanrı kəlamı idi. Şivəsi qərib olsa da əgər Bəhram şah onu nəvazişlə qarşılasa, ilahi sirlər bütün gözəlliyi ilə görünər və ilahi naxışlar qəlbə sevinc, fərah gətirər:

(Mənim) şivəm qərirdir, onu rədd etmə,
Əgər onu nəvazişlə qarşılasan, qərqlikdən çıxar.

Bu sözlə sırası bağların naxışları ilə doludur,
Onlar işığı چراق kimi borcun hesabına saçmırlar.

(5, 58)

Eşqin tərifi: Klassik məsnəvilərdə gördüyümüz ənənəvi başlanğıcların tərkib hissələrindən biri də eşqin tərifidir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeniliklərdən biri də onun eşq haqqında söylədiyi fikirlərdir. Eşqi fələyin mehrabı adlandırılan şair eşqin qulu olmağı hər şeydən üstün sayır:

Fələyin başqa mehrabı yoxdur,
Dünyanın eşq torpağından başqa bir suyu (yəni: abrı) yoxdur.

Eşqin qulu ol, düz fikir budur,
Bütün könül sahiblərinin peşəsi budur.

Əgər aləmin canı eşq olmasaydı,
Aləmin dövrənində kim diri qalardı?

(5, 61.)

Nizami Gəncəvinin eşq fəlsəfəsinin kökündə Uca Tanrının xəlf etdiklərinə sevgi, məhəbbət dayanır. Şair göstərir ki, eşq olmasa, güllər açılmaz, buludlar ağlamaz:

Eşq atəşindən başqa dünyada yaxşı nə var?
Onsuz nə gül güldü, nə bulud ağladı.

(5, 61.)

Eşq haqqında fəlsəfi görüşlər zaman keçdikcə dəyişməkdə davam edir. Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığına diqqət etsək görərik ki, artıq eşqə münasibət ikilidir. “Dəhnamə” məsnəvisinin başlanğıcında verilən “Eşq haqqında” və “Eşqdən şikayət” hissələrində eşqi tərif edən şair eyni zamanda eşqdən şikayət edir. Əslində bu şikayətin özü də eşqin qüdrətindən soraq verir və eşq oduna yanan aşiqlərin adı çəkilir.

XII-XVII əsər arasında ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında eşq fəlsəfəsi, eşqə münasibəti fərqli şəkildə özünü göstərir. Məhəmməd Füzuli məsnəvilərində artıq eşq vəhdəti-vüsud, yəni zərrənin küllə qovuşması kimi mənalandırılır: yalnız canını canana fəda edənlər aşiq sayılır. Eşq kamillikdir, kamal mərtəbəsinə yüksəlməkdir:

Aşiq odur kim, qılır canın fəda canın,
Meyli-canan etməsin hər kim ki, qlymaz canıns.

Canı canana verməkdir kəməli aşiqin,
Verməyən can etiraf etmək gərək nöqsanına.

(14, 190)

Məsnəvilərdəki ənənəvi başlanğıclar XVII əsrdən sonra artıq aradan çıxmağa başlayır və öz yerini yeni ədəbi ənənələrə verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Altı cildə, III cild, Bakı, 2009
2. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi (Müxtəsər), İki cildə, I c, Bakı, 1943
3. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Üç cildə, I c, Bakı, 1960
4. Azadə R. Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər), Bakı, 1975
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Tərcümə edən: Rüstəm Əliyev. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021
6. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021
7. Cümşüdoğlu N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı – Tehran, 1997
8. Əhmədağa Əhmədov. Nizami elmişünas. (IV nəşr) Bakı, 2024
9. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov, Vəsim Məmməd Əliyev. Bakı, Azər nəşr, 1992
10. Qurani-Kərim meali. Hazırlayanlar: Dok. Dr. Halil Altuntaş, Dr. Muzaffər Şahin. Ankara. Diyanet işləri Bakanlığı yayınları /527. Kaynak Eserler /26, 2008
11. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1982
12. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1998
13. Sıracəddin Hacı. Həzrət N. Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin şərh. X kitab. Bakı, 2017
14. Füzuli M. Əsərləri, II cild, Bakı, 1958
15. Vəfa Hacıyeva. Nizami Gəncəvinin Qurandan iqtibasları. Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (kollektiv). Bakı, “Elm”, 2021.

ТРАДИЦИОННОЕ ВВЕДЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МАСНАВИ: ВОСПЕВАНИЕ СЛОВА, ПРИЧИНЫ НАПИСАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ВОСПЕВАНИЕ ЛЮБВИ

Кулиева Рузия Заман кызы

Резюме

В традиционных маснави после обычного введения начинается характерная резюмэ слов (повествование слова, причина написания произведения, любви, бахариye и др.) начиная с XII века в традиционной Азербайджанской литературе зародились данные ценности. После форма и содержание данных образцов стали меняется. С целью более отмечать сущность данных изменений важно проведение литературной критики.

**TRADITIONAL BEGINNING IN AZERBAIJANI MASNAVI: LEGACY OF WORD,
WRITING ISSUES OF THE WORK, LOVE ABILITY***Guliyeva Ruziya Zaman***Summary**

In traditional Azerbaijani masnavis from the official introduction would be with legacy of word (word sacred, formation of work, love ability, bahariyya) and etc. This literary tradition started from XII century to XVII century as the issue of Azerbaijani pietism. After a lot of time this tradition promoted with it's from and matter. To see this difference it is possible to create the literary criticism.

*Rəyçi: akademik Rafael Hüseynov**AMEA Gəncə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 03.10.2024-cü il tarixli iclasının 09 sayılı protokolu.**Daxil olma tarixi 07.10.2024-cü i*